

PUBLISISTIK USLUB (GAZETA TIL)NING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

*Rajabov Feruz,
Ahmadjonov Oxunjon,
Pardayev Barno
QarMII akademik litseyi
Ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi*

Annotatsiya: Bu maqolada publisistik uslub (gazeta tili)ning lingvistik xususiyatlari haqida darslik, qo'llanmalarda talqin etilishi manbalarga tayangan holda tahlil qilishga harakat qilingan.

Kalit so'zlar: uslub, publisistik uslub, korrespondensiya, lavha, ocherk.

O'zbek tilshunosligida publisistik uslub T.Qurbonov tomonidan maxsus o'rganildi¹. Bu uslub OAV, xususan, gazeta, jurnal, radio, televideniye material-lari uslubidir. Tilshunoslik va jurnalistikada "publisistika janrlari", "gazeta janrlari" terminlari hozirgi vaqtda kam ishlatilmoqda. Adabiyotshunoslikda ham "publisistika janrlari" terminining qo'llanishi mustahkam o'rnini egallagan. Lekin o'zbek tilshunosligida "gazeta janrlari" termini hozirgacha o'zining aniq ifodasini, obyektini topgan emas, u "publisistika janrlari" termini bilan birga parallel qo'llanmoqda. Yana bir muammo shundaki, gazeta materiallari janrlar bo'yicha aniq o'z tasnifiga ega emas. O'zbek tilshunosligi va jurnalistikasidagi mavjud adabiyotlarda ular turlicha miqdorda umumiy tarzda sanaladi, xolos. Gazeta materiallarini janrlar bo'yicha guruhlariga ajratish e'tibordan hamon chetda qolib kelmoqda. Rus tilshunosligida gazeta materiallari janrlari bo'yicha aniq tasnifiga ega². O'zbek vaqtli matbuotida ham XX asr boshidan janrlar yuzaga keldi. Vaqtli matbuot rivojlanishi bilan janrlarning o'ziga xos xususiyatlari, farqli tomonlari, yangi turlari paydo bo'ldi va taraqqiy etdi. Janrlar haqida fikr yuritilganda, o'zbek tilshunosligida "publisistik janr" deyiladimi yoki "gazeta janri"mi, bundan qat'iy nazar, ularning miqdori, to'liqlik turlari haqida aniq tasnif yo'qligi bu sohadagi ishni ancha murakkablashtirdi.

"Gazeta tili", "Gazeta janrlari uslubiyati" maxsus kurslari dasturi hamda "Jurnalistik ijod nazariyasi va amaliyoti (janrlar)" kursi dasturida gazeta janrlari va ularning tasnifi keltirilgan. Ularda o'zbek tilshunosligida "gazeta janrlari"ning

¹ Курбанов Т. Публицистический стиль современного узбекского литературного языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Ташкент, 1987. - 22 с.

² Гребенина А.М. Обзор печати: Некоторые проблемы теории жанра. - М.,1980; Блажов Е.А. Газетные жанры в экономической пропаганде. - М.,1974; Пельт В.Д. Дифференциация газетных жанров. - М.,1984; Информационные жанры газетной публицистики: Хрестоматия. - М.,1986; Аналитические жанры газеты: Хрестоматия., -М., 1989

belgilab berilganligini, janrlar tasnifidagi ba'zi turli xilliklarga qaramasdan, bu sohaga bir muncha aniqliklar kiritilganligini alohida ta'kidlash lozim³.

T.Qurbonov tadqiqotlarida publisistik uslub janrlari ajratib ko'rsatilgan. U publisistik uslubning quyidagi janrlarini qayd etgan: xabar, reportaj, korrespondensiya, maqola, siyosiy maqola, siyosiy, iqtisodiy va ilmiy xarakterdagi maqola, ocherk, felyeton, pamflet, lavha, partiya va hukumatning direktiva va qarorlari, axborot, turli sharhlar, taqriz, ijtimoiy-siyosiy esse, ochiq xat, xalqaro xabar, chaqiriq⁴.

S.Muhamedov gazeta publisistikasi tarmog'i - gazeta publisistikasi janri sifatida quyidagilarni ko'rsatgan: reportaj, hisobot, intervyu, korrespondensiya, maqola, sharh, obzor, taqriz, matbuot obzori, ocherk, felyeton, pamflet, lavha.

O'zbek badiiy publisistikasining xususiyatlari to'g'risida qator tadqiqotlar yaratgan O.Tog'ayev xat, ocherk, felyetonni badiiy publisistika janrlari sifatida baholagan edi. U o'z tasnifida badiiy publisistik janrlar (xat, ocherk, felyeton) bilan birga ijtimoiy-analitik yoki informatsion-analitik (korrespondensiya, maqola, reportaj) publisistika janrlarini ajratib ko'rsatadi. Olimning janrlarni alohida belgilariga qarab guruhlariga bo'lishi, ayniqsa, e'tiborga molikdir⁵.

Felyeton janrining tarixi, uning o'zbek matbuotida shakllanishi, taraqqiyoti haqida maxsus fikr yuritilgan tadqiqotda, u "matbuot janri", "satirik janr", "satirik-publisistika janri" terminlari ostida baholangan. O'rni bilan "adabiy va badiiy publisistika janrlari" termini ham qo'llanilgan. "Matbuot janrlari" sifatida informatsion janrlar, korrespondensiya, oddiy tanqidiy maqola, bosh maqola, umum-siyosiy nazariy maqola, reportaj kabilar ham ajratib ko'rsatilgan. Tadqiqotchi turli terminlarni qorishiq (aralash) holda qo'llagan bo'lsa-da, felyeton janri-ning xususiyatlarini, asosan, matbuot janri sifatida, gazeta va jurnal-lar materiallari asosida yoritib bergan. Bu esa, matbuot janri, xususan, gazeta janri haqida alohida, badiiy publisistikadan farqli tarzda, mulohaza yuritish mumkinligini ham ko'rsatadi⁶.

A.Boyoeva "gazeta janrlari" mavjudligini tan olgan holda, axborot janrini ajratib ko'rsatadi. Shuningdek, olimaning felyeton va ocherkka nisbatan ishlatgan terminlari ham ("ijtimoiy-publisistik", "badiiy-publisistik") diqqatni tortadi⁷.

Keyingi paytlarda o'zbek tilshunosligida "gazeta tili", "gazeta uslubi", "gazeta janrlari" tushunchalari tobora mustahkam o'rin egallamoqda. I.Toshaliyev "gazeta janrlarining tasniflanishi va guruhlanishi"ni quyidagicha belgilaydi:

³ Qarang: Universitet ta'limi uchun jurnalistika mutaxassisligi bo'yicha o'quv dasturi./ Mas'ul muharrirlar: I.Toshaliyev, O.Madayev. - Toshkent: Universitet, 1997. - 266 b. (Bundan keyin «O'sha dastur» deb ko'rsatiladi). O'sha dastur. Gazeta janrlari uslubiyati. / Tuzuvchi: I.Toshaliyev, 98-103-b.; Jurnalistik ijod nazariyasi va amaliyoti(janrlar). / Tuzuvchi: G'.G'afurov, -B.142-149

⁴ Курбанов Т.И. Публицистический стиль современного узбекского литературного языка: Номзодлик диссертацияси, 1987, 52-56-б.

⁵ Tog'ayev O. Publitsistika janrlari. - Toshkent: O'qituvchi, 1976, -B. 3-6

⁶ Саидов О. Сатира тили билан. - Тошкент, 1978, 4-, -B. 32

⁷ Бобоева А. Газета тили ҳақида. - Тошкент: Фан, 1983, -B.20

"Axborot(informasion) janrlari. Tahliliy (analitik) janrlar. Tasviriy (badiiy-publisistik) janrlar". U xabar, hisobot, suhbat, reportaj, lavha (axborot (informat-sion) janrlar), korrespondensiya, maqola, publisistika, xat, xalqaro obzor, matbuot obzori, taqriz (tahliliy (analitik) janrlar), ocherk, felyeton, pamflet (badiiy-publisistik janrlar) kabilarni o'z tasnifida qayd etgan⁸.

G.G'afurov "publisistik janrlari" va "jurnalistik janrlar" terminlarining ma'nodosh ekanligini qayd etib, janrlarni quyidagicha tasnif qiladi: "1) Axborot janrlari: xabar, suhbat, intervyu, hisobot, reportaj. 2) Axborot-tahliliy janrlar: korrespondensiya, maqola, taqriz, sharh, kuzatish, xat, matbuot sharhi. 3) Badiiy-publisistik janrlar: ocherk, felyeton, satirik janrlar, esse, lavha.

Matbuot, jumladan, gazetaning xarakterli xususiyatidan kelib chiqqanda, uning asosiy vazifasi informasiya (axborot) berish va badiiy-publisistik vositalar orqali obrazli tarzda ta'sir etish hamda boshqalardan iborat. Tadqiqotchilar matbuotning vazifasi va ifoda usullari hamda shakllaridan kelib chiqib, janrlar haqida gapirganda, "informasion" yoki "axborot" janrlari, "badiiy-publisistik janr", "analitik janr" terminlarini ishlatganlar.

A.Abdusaidov tadqiqotlarida gazeta tili quyidagicha tasnif asosida o'rganilgan:

1. Axborot (informasion) janrlari: **1. Xabar:** *xronika-xabar, axborot-xabar, tanqidiy yoki satirik xabar, maxsus sarlavhalar ostidagi qisqa xabarlar, kengaytirilgan xabarlar.* **2. Reportaj:** *shu kungi voqealar haqidagi reportaj, mavzuli reportaj, muammoli reportaj.* **3. Hisobot:** *oddiy hisobot, tahliliy hisobot, mavzuli hisobot, muammoli hisobot, ilmiy hisobot, sud hisoboti, rasmiy voqealar haqidagi hisobot.* **Intervyu:** *intervyu-monolog, intervyu-dialog, intervyu-lavha, portret-intervyu, davra-suhbat, matbuot konferensiyasi.* 2. Tahliliy (analitik) janrlar: **1. Korrespondensiya:** *axborot korrespondensiya, tahliliy korrespondensiya, muammoli korrespondensiya, ijobiy korrespondensiya, tanqidiy korrespondensiya, portret korrespondensiya, mulohaza-korrespondensiya.* **2. Maqola:** *bosh maqola, nazariy maqola, muammoli maqola, tanqidiy maqola, tashviqot xarakterdagi maqola, ilmiy-ma'rifiy maqola.* **3. Taqriz.** **4. Sharh:** *umumiy sharh, mavzuli sharh, axborot sharhi, matbuot sharhi.* **5. Obzor:** *mavzuli obzor, umumiy obzor, axborot obzor.* **6. Xat:** *gazetxon xati, ochiq xat, murojaat, tabrik, yozuvchi xati.* **7. Kuzatish:** *umumiy kuzatish, mavzuli kuzatish.* 3. Badiiy-publisistik janrlar: **1. Lavha.** **2. Ocherk:** *ocherk-portret, safarnoma (yo'l ocherki), muammo-ocherk, ocherk-lavha.* **3. Felyeton:** *hujjatli felyeton.* Publisistik uslubga amal qilinadigan manbalar orasida, ayniqsa, matbuot, ya'ni gazeta va jurnallarning alohida o'rnini bor. O'zbek tilshunosligida gazeta tilini tadqiq etish bo'yicha qator tadqiqotlar yaratilgan. A.Abdusaidovning «Jurnalist-ning tildan foydalanish mahorati» nomli monografiyasida gazeta tilini o'rganishga doir

⁸ Газета жанрлари услубияти: Махсус курс дастури.// Ўша дастур, -В.100-101

adabiyotlar obzori keltirilgan¹⁰. Unda ko'rsatilishicha, o'zbek tilshunosligida gazeta leksikasi, vaqtli matbuotda baynalmilal so'z va terminlar qo'llash, «Mushtum» jurnali leksikasi va frazeologiyasining semantik-stilistik xususiyatlari, gazeta nutqi, gazeta sarlavhalari, gazeta materiallari asosida leksik dubletlar, leksik va sintaktik variantlar, gazeta tili statistikasi, gazeta tilining publisistik uslubdagi o'rni, janrlari, gazeta tili grammatikasi, «Turkiston viloyatining gazetisi»ning ayrim sintaktik xususiyatlari, XX asrning birinchi yarmi vaqtli matbuoti materiallaridan olingan boy faktlar asosida qadimgi turkiy so'zlar, o'zlashgan leksik qatlam, polisemiya, kalka masalasi, gazeta tili va adabiy me'yor masalalari o'rganilgan muhim tadqiqotlar mavjud.

Publisistik uslubda gazeta tilining o'ziga xos o'rni va xususiyatlari bor. Gazeta tiliga xos belgilar sifatida K.Yusupov, A.Boboyeva, A.Abdusaidov quyidagilarni ko'rsatishgan: 1. Gazeta tili yozma adabiy tildir. U o'ziga xos lingvistik belgilarga ega. 2. Gazetada barcha vazifaviy uslublarga oid materiallar bosiladi. Ayrim materiallarda ular qorishiq holda keladi. Bu gazeta tilining o'ziga xos xususiyatlaridan hisoblanadi. Boshqa vazifaviy uslublarga doir materiallar (m., she'r, hikoya, badiiy asardan parchalar, farmon, qaror kabilari), agar gazeta materiallariga singdirilmagan bo'lsa, o'z usublari doirasida o'rganilishi lozim, ya'ni u gazeta tiliga aloqador bo'lmaydi. 3. Gazeta materiallari uslubi va ifodasi jihatidan farqlanadi. Xabar, bosh maqola, korrespondensiya, hisobot, sharh kabilari sof adabiy tilda yozilsa, lavha, ocherk, ochiq xat, reportaj, tanqidiy maqola, felyeton kabilarda badiiy uslubga xos elementlardan keng foydalaniladi. Bu janrlarda ba'zan o'z o'rni bilan sheva elementlari ham ishlatiladi. 4. Gazeta tili badiiy, so'zlashuv usublari tiliga yaqin turadi, ilmiy, rasmiy uslublar tilidan farq qiladi. 5. Gazeta tili uchun standart (andoza) va shtamp (qolip)lardan foydalanish xarakterlidir. 6. Gazeta tilining o'ziga xos xususiyati uning informativlik (axborot berish), tashkilotchilik, targ'ibot va ta'sirchanlik kabi vazifalaridan kelib chiqadi. Til vositalaridan foydalanishda gazeta tiliga xos ana shu xususiyatlar hisobga olinadi. 7. Gazeta tilida ekspressivlik o'ziga xos tarzda ifodalanadi. Ta'sirchanlikni ta'minlashda ommaviylik, obrazlilik, emotsionallik va ekspressivlik, aniqlik va konkretlik, ixchamlik, munoza-ralilik kabilari alohida e'tiborga olinadi. 8. Gazeta janrlarida tilning imkoniyatlaridan foydalanish holati bir-biridan farq qiladi. Axborot, tahliliy va badiiy-publisistik janrlarda lug'aviy, frazeologik, grammatik vositalarning ekspressiv-uslubiy imkoniyatlaridan foydalanish o'xshash va farqli tomonlarga ega. Til vositalarining uslubiy xususiyatlaridan foydalanishda turli usullar ishlatiladi. 9. Gazeta tilida adabiy tilning imloviy, lug'aviy, grammatik, punktuasion va uslubiy normalariga qat'iy amal qilinadi. Adabiy normadan chetga chiqishlar (ma'lum uslubiy maqsad uchun) lavha, ocherk, tanqidiy maqola, felyetonlar tilida uchraydi. Badiiy uslubda umumiy normaga rioya qilinsa, gazeta tilida

¹⁰ Абдусaidов А. Журналистнинг тилдан фойдаланиш маҳорати.– Самарқанд, 2004, 5-20-б.

adabiy norma doirasida ish ko‘riladi. 10. Gazeta tili adabiy tilning, xususan uning leksikasining boyishiga hissa qo‘shadi. Ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ma‘naviy-maishiy turmush bilan bog‘liq o‘zgarishlar dastlab gazetada aks etadi. Natijada yangi paydo bo‘lgan yoki boshqa tillardan kirib kelgan so‘zlar gazeta orqali keng iste‘molga kiradi. Gazeta lug‘aviy birliklar, ayniqsa, terminlarni ishlatishda «ijodiy laboratoriya» vazifasini o‘taydi. 11. Gazeta davr bilan hamohang, jurnalistlarning mahorati tufayli neologizmlar va okkazionalizmlar ko‘p ishlatiladigan yozma manbadir. Tilimiz leksikasidagi o‘zgarishlarni aks ettirishda gazeta tili badiiy uslubga qaraganda katta imkoniyatlarga ega. 12. Gazeta tili yozma adabiy til sifatida ma‘lum qonun-qoidaga, normaga bo‘ysunganligi va amaldagi imlo qoidalariga asoslanganligi uchun ham yuqori savodxonlikni ko‘rsatuvchi manba hisoblanadi. 13. Gazeta tili namunaviy til sifatida nutq madaniyatini oshirish, adabiy normani targ‘ib etishda o‘ziga xos ko‘zgu vazifasini bajaradi. Undagi ayrim kamchiliklar aniqlanib, gazeta tilining holatiga va til taraqqiyotidagi o‘zgarishlarga tegishlicha baho berib boriladi.

Xulosa qilib aytganda, yuqorida tahlili keltirilgan manbalarda gazeta tilining o‘tgan asrlardagi tahlili va talqni namoyon bo‘ladi. Ammo XXI asr ijtimoiy tarmoqlarning eng rivojlangan davri ekanligini hisobga olsak, XXI asr gazeta tilini maxsus tadqiq qilish davr talabi hamda tilshunoslikning vazifasi bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Курбанов Т. Публицистический стиль современного узбекского литературного языка: Автореф. дис. канд. филол. наук. Ташкент – 1987. - 22 с.
2. Гребенина А.М. Обзор печати: Некоторые проблемы теории жанра. - М.,1980.
3. Кройчик Л. Современный газетный фельетон. Воронеж – 1975.
4. Тоғ‘аев О. Publitsistika janrlari. - Toshkent: O‘qituvchi, 1976, -B. 3-6
5. Saidov O. Satira tili bilan. Toshkent – 1978.
6. Boboyeva A. Gazeta tili haqida. Toshkent: Fan, 1983.
7. Abdusaidov A. Jurnalistning tildan foydalanish mahorati. Samarqand – 2004.